

В.О. Рум'янцеv, д-р юрид. наук, професор
Національна юридична академія України
імені Ярослава Мудрого,
член-кореспондент АПРН України, м. Харків

УДК 340.15(477) «1917-1921»

СУДОВА СИСТЕМА В УКРАЇНІ В ПЕРІОД «УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ» 1917-1921 рр.

Бажання створити незалежну Українську державу в революційні 1917-1921 рр. вимагали значних зусиль щодо розбудови нового державного апарату, зокрема, судової системи. Демократичні ідеали українських фундаторів наштовхнулись на суворі реалії життя, тому не були реалізовані повною мірою. У перші місяці після Лютневої революції Тимчасовий уряд ліквідував воєнно-польові суди, став нові «особливі присутствія», посади земських дільничних начальників [1]. Одночасно відновлювалась діяльність мирових судів і розширювалась їх компетенція [8]. Суди загальної юрисдикції були окружні суди, а другою інстанцією для них – Київська, Харківська й Одеська судові палати. У травні 1917 р. у

повітах почали призначатися адміністративні суди, а при окружних судах створюватися адміністративні відділення [17, с.70]. В Одесі ще з 1808 р. діяв комерційний суд. Таким чином, унаслідок незначної реорганізації судова система в Україні в основному була приведена у відповідність із Судовими уставами Росії 1864 р. та їх подальшими змінами.

Але в революційному вирі, що охопив Україну після Лютневої революції, стихійно виникали різноманітні установи, які привласнювали собі судові функції. Так, у Катеринославській і Херсонській губерніях виникли тимчасові суди в складі мирового судді (голови), одного представника від робітників і одного від селян. У Луганську виник

ПРОБЛЕМИ ЗАКОННОСТІ

революційний трибунал, склад якого обирався Радою робітничих і солдатських депутатів [18, с.31]. У Дружківці окремі судові функції виконували безпосередньо Ради робітничих депутатів [12, т.1, с.147]. Така тенденція не сприяла встановленню єдиних процесуальних форм відправлення правосуддя.

Уперше ідея формування власної судової системи в Україні була висловлена в Декларації Генерального секретаріату 10 липня 1917 р. й підтверджена наступною Декларацією 12 жовтня того ж року [25, с. 487, 514-518]. Програмні цілі Центральної Ради щодо реформи судової системи були викладені в Третьому Універсалі [19, 1917. 8 листопада]. Реалізуючи їх, Центральна Рада 10 листопада 1917 р. прийняла важливу для українізації суду постанову: «Суд на Україні твориться іменем Української Народної Республіки» [22; т.1, с.408] (далі УНР).

Реформуючи судову систему, Центральна Рада йшла шляхом збереження усталених демократичних форм судоустрою. Законом від 17 листопада 1917 р. вона визнала неправомочність Київської, Харківської й Новочеркаської судових палат і одночасно ухвалила закон «Про заведення апеляційних судів», згідно з яким в УНР створювалися 3 апеляційні суди:

Київський, Харківський та Одеський [24; ф. 1115, оп. 1, спр. 1, арк. 169,170.], а 2 грудня 1917 р. вже було обрано склад Київського апеляційного суду [24; ф. 1115, оп. 1, спр. 6, арк. 4-42]. Сформувавши в повному складі Одеський і Харківський апеляційні суди не вдалося. Того ж дня Центральна Рада ухвалила закон «Про утворення Генерального суду». Як вища касаційна інстанція в УНР цей суд мав виконувати функції колишнього Правительствующого Сенату в справах судових, справах нагляду за судовими установами й особами судового відомства. Генеральний суд складався з 3-х департаментів – цивільного, карного й адміністративного. Тимчасово він виконував і функції Головного військового суду. При Генеральному суді була створена Прокуратура [2].

Незавершеність судової реформи й умови війни зумовили появу в УНР надзвичайних судових установ, які заповнювали вакуум в організації судової влади. 14 лютого 1918 р. були запроваджені посади головних губернських комісарів, яким надавалося право створювати революційні воєнні суди, що діяли в складі 2-х представників від місцевих громадських організацій і 4-х – за призначенням губернського коменданта [17, с. 76]. Такий підхід перетворював

судову систему з незалежної гілки влади на своєрідне доповнення адміністративного апарату, в якому процесуальні засоби приймали форму адміністративних.

Стан війни вимагав від уряду УНР створювати судові установи зі спеціальною юрисдикцією. Для розгляду кримінальних справ військових було створено Київський та Одеський воєнні суди, згодом – вищі воєнні суди в Києві та Катеринославі й 17 штабних судів.

Після вступу відповідно до Брестської угоди на територію України німецьких та австро-угорських військ були запроваджені воєнно-польові суди цих держав, які поширювали свою юрисдикцію й на громадян України та її мешканців. Із послабленням української влади німецькі військові інститути активно привласнювали функції її органів, у тому числі й судових. Яскравим проявом цього став наказ фельдмаршала Ейхгорна від 25 квітня 1918 р., у ст. 1 якого говорилось, що «всі злочинства проти громадського ладу, всі карні злочинства, як і всі злочинства проти германського й союзного війська, як і всіх осіб, які належать до них, підлягають воєнному особливому германському польовому суду» [19; 1918. – 27 квіт.].

Зміна форми Української

держави у зв'язку з приходом до влади П.Скоропадського й відсутність наступності між УНР та Українською державою неминуче вимагали створення нових владних структур, у тому числі й судових. У перші тижні існування гетьманату в Україні діяла змішана судова система, тобто діяли судові установи часів Російської імперії, суди, створені Тимчасовим урядом, і суди, засновані Центральною Радою. Закон про титул, іменем якого твориться суд в Україні – «іменем закону Української Держави» був затверджений гетьманом 25 травня 1918 р. [11, т.2, с. 80].

Створення нової судової системи в Українській державі розпочалося з реформування її вищої ланки – Генерального суду. Відповідно до Закону «Про тимчасовий державний устрій України» цей Суд повинен був охороняти й захищати право й бути вищою судовою інстанцією в Україні. Новела полягала в тому, що судді Генерального суду призначалися гетьманом [6; 1918. – 13 черв.]. Але це був лише перший крок. Гетьман планував перетворити цей суд на структуру, схожу на колишній Сенат Російської імперії, і 2 червня 1918 р. було прийнято новий закон про Генеральний суд. Відтепер даний судовий орган складався з 15 суддів цивільного, карного й адміністративного

ПРОБЛЕМИ ЗАКОННОСТІ

департаментів і виконував на території України функції, які раніше належали Сенату Російської імперії, у справах судових, справах нагляду за судовими установами й особами судового відомства.

Принциповий крок у судовій реформі зроблено з прийняттям 8 липня 1918 р. закону «Про утворення Державного Сенату», яким скасовувався Генеральний суд і засновувався Державний Сенат як вища інституція Української держави в судових та адміністративних справах. У законі яскраво простежувалась прихильність гетьмана до російської моделі організації державних структур, зокрема судових. Відповідно до II артикулу устрій, обсяг повноважень Сенату, порядок чинності й провадження справ, порядок виконання його постанов, порядок його зносин з іншими державними установами, права, обов'язки й відповідальність сенаторів мали тимчасово регулюватися «Учреждением Российского Правительствующего Сената» та «Учреждением Судебных установлений». Державний Сенат складався з Адміністративного Генерального суду (19 сенаторів), Карного Генерального суду (11 сенаторів), Цивільного Генерального суду (15 сенаторів) і Загального Зібрання Сенату (10 сенаторів) [6; 1918. – 5 черв.].

Гетьман залишив в Україні систему загальних судів. У липні 1918 р. був ухвалений закон «Про Судові Палати й Апеляційні Суди» [6; 1918. – 20 лип.], за яким всі 3 судові палати – Київська, Харківська й Одеська – залишались діючими з деякими змінами стосовно їх штатів і вимог до кандидатів на посади суддів. Як суди першої інстанції, судові палати мали розглядати справи про державні й посадові злочини. Ці установи були апеляційними інстанціями для всіх справ, що розглядалися в окружних судах без присяжних засідателів. До того ж вони виконували наглядові функції за окружними судами. Генеральні суди Державного Сенату, у свою чергу, були апеляційною інстанцією в справах, що вперше розглядалися в судових палатах, і здійснювали нагляд за ними. Адміністративний, карний і цивільний відділи окружних судів розглядали справи в складі 3-х постійних членів відповідного відділу, а найважливіші карні справи – в складі 3-х суддів і 12 присяжних засідателів. За станом на середину 1918 р. в Україні налічувалось 19 окружних судів.

Гетьманський уряд відновив мирову юстицію. Законодавче визначення організації й діяльності мирових судів сталося 2 червня 1918 р. Юрисдикція мирових суддів обмежувалася

мировою дільницею. Додаткові й почесні мирові судді розглядали справи в межах мирового округу. Дільничні й додаткові мирові судді свої посади обіймали постійно. Почесні мирові судді могли поєднувати державну, громадську й судову діяльність. Вони розглядали справи лише в тих випадках, коли обидві сторони зверталися до них за посередництвом. Мирові дільниці об'єднувалися в мирові округи (всього їх діяло 115), у межах яких збиралися з'їзди мирових суддів. До штатного розпису з'їздів мирових суддів належала посада адміністративного судді повіту, якому доручалося провадження попереднього слідства в кримінальних справах [6; 1918. – 13 черв.]. Мировий з'їзд здійснював нагляд за належними до нього дільничними мировими судьями. Апеляційною інстанцією для мирових судів були окружні суди. Голова з'їзду мирових суддів округу призначався гетьманом за поданням міністра юстиції й обіймав цю посаду не менше 3-х років.

В Українській державі на підставі Російського імперського Статуту торгового судочинства продовжував діяти Одеський комерційний суд у складі голови, його товариша та 4-х суддів. Касаційною інстанцією для нього виступала Одеська судова палата, скарги на рішення якої

розглядав Цивільний Генеральний суд Державного Сенату.

Створюючи регулярну українську армію гетьман значну увагу приділяв формуванню військових судів. У травні 1918 р. було створено Головне військово-судове управління і складено реєстр осіб, яких планувалося призначити на військово-судові посади. Тоді ж було прийнято закон «Про військову підсудність» [6; 1918. – 13 черв.]. У гетьманській державі діяли створені за часів УНР Київський і Катеринославський вищі військові суди і 17 штабних судів. Двадцять першого червня 1918 р. Рада міністрів ухвалила закон «Про організацію військово-судових інституцій та їх компетенцію» [9, с. 80], яким підтвердила основні положення відповідного закону Центральної Ради. Вищі суди склалися з голови й 8-ми суддів, а штабний – з голови і 4-х суддів. Усі судді обиралися жеребкуванням строком на 2 місяці. Рішення військових судів могли оскаржуватися лише в касаційному порядку до Генерального Карного суду Державного Сенату.

Проте система військових судів в Українській державі на той час мала суперечливий характер. Справа в тому, що до створення українських збройних сил негативно ставилося німецьке командування, тому

ПРОБЛЕМИ ЗАКОННОСТІ

здобутки гетьмана в цьому напрямку були незначні, а відтак, зусилля в розбудові військових судів не мали практичного втілення. Реальну роль у воєнному судочинстві відігравали німецькі та австро-угорські воєнно-польові суди, які були важливим знаряддям наведення порядку в умовах анархії й безвладдя останніх місяців діяльності Центральної Ради. Тому гетьман був змушений прийняти цю систему.

Організація й діяльність німецьких воєнно-польових судів, за свідченнями сучасників, будувалась на таких підставах. Постійного складу суду не існувало. Судді призначалися в кожному окремому випадку наказом командира відповідної військової частини. Підготовка справ, прокурорські обов'язки, нагляд за виконанням вироків покладалися на судового офіцера, посада якого передбачалася при штабі кожної військової частини або при військової комендатурі і який головував у судовому засіданні. Судовий процес відбувався без особливих формальностей і дотримання законів. Суд на свій розсуд підвищував або знижував види й строки покарання, передбачені німецьким законодавством. Командир військової частини мав право не затверджувати і змінювати вже оголошені вирoki суду. Від нього

залежало допущення на судове засідання захисників, віддання справи до суду, призначення засідань судів [5, с. 40-42].

Але наведене не означало, що П.Скоропадський в обмін на гетьманську булаву віддавав українське населення на поталу австрійській і німецькій військовій «Феміді». Справа в тому, що українська судова система на той період значною мірою припинила свою діяльність і цей вакуум заповнювали австрійські й німецькі воєнно-польові суди. Але з відновленням апарату української юстиції гетьман домагався обмеження юрисдикції останніх щодо українського населення.

Після падіння гетьманату й приходу до влади Директорії знов постала проблема перебування державного апарату, в тому числі й судового. Директорія не сприйняла здобутків гетьманату в державотворенні і не повернулася до державних інституцій УНР часів Центральної Ради. Вона прагнула зробити свій оригінальний внесок у розбудову Української держави, а опинилась на роздоріжжі. Її зусилля в галузі державного будівництва, зокрема судоустрою, були хаотичними й неефективними, а вакуум у судовій системі заповнило надзвичайне військово-судочинство. Ще 1 грудня 1918 р. Директорія ухвалила, що «суд на

території Української Народної Республіки твориться іменем УНР» [21]. Наприкінці грудня цього ж року вона скасувала Державний Сенат, заснований гетьманом [20], а 2 січня 1919 р. підтвердила закон про відновлення діяльності Генерального суду часів УНР, щоправда, з назвою «Надвисьчий суд» [7, т. 2, с. 403,404]. 24 січня була відновлена діяльність апеляційних судів, заснованих Центральною Радою [3; 1919. – Вип. 7]. Директорія, намагаючись зберегти мирові судові установи, 19 лютого 1919 р. прийняла закон «Про вибори та призначення мирових суддів», яким установлювалося, що органи місцевого самоврядування повинні найближчим часом обрати мирових суддів за нормами закону Тимчасового уряду від 4 травня 1917 р. [3; 1919. – Вип. 5]

В основу нової моделі судової системи «другої УНР» Директорія поклала принципи судоустрою дореволюційної Росії, дещо модифіковані Центральною Радою й гетьманом. Але складна геополітична ситуація, в якій опинилася Україна, необхідність вести військові дії проти більшовиків, білогвардійців, анархістів, Антанти й поляків зумовлювали суттєві аномалії в судоустрої УНР [13; 2001. – № 1. – С. 107]. На практиці функціонувала і діяла надзвичайна судова

система, досить далека від принципів, законодавчо проголошених Директорією. Спочатку основними судовими установами УНР стали воєнно-польові суди, які були започатковані наказом С.Петлюри й О.Осецького від 22 листопада 1918 р. На його підставі при всіх військових частинах засновувалися воєнно-польові суди в складі 2-х старшин, 2-х козаків, прокурора й секретаря, які призначалися наказом місцевої військової влади [23, с. 57]. Для влаштування таких судів застосовувалися російські Військовий статут про покарання 1869 р. й Положення про польове управління військ у воєнний час 1914 р.

Формування надзвичайної судової системи Директорії на цьому не закінчилось, і 20 грудня 1918 р. було створено позасудовий орган – так звана «дев'ятка», комісія в складі 9 членів – представників від Головного військового юридичного управління, військових частин та Міністерства юстиції для термінового розгляду справ усіх супротивників нової влади [14, с. 154]. У такій системі й повноваженнях судових установ неважко побачити намагання Директорії перетворити їх на зняряддя боротьби з політичними опонентами. Широка підсудність воєнно-польових судів призвела до того, що суд при штабі корпусу не

ПРОБЛЕМИ ЗАКОННОСТІ

встигав розглядати справи, а тому 20 грудня 1919 р. в Києві було запроваджено вже 2 військово-польові суди. При цьому зменшився і склад судової присутності: тепер суд працював у складі головуючого і 2-х суддів за наявності 2-х запасних. Судова система, створена Директорією в перші місяці її існування, не відповідала демократичним принципам і не змогла виконати завдань, які на неї поклалися. Тому 26 січня 1919 р. воєнно-польові суди на території УНР було скасовано. Того ж дня Директорія затвердила закон «Про надзвичайні воєнні суди». Вони були винятковими й діяли на фронтах і в місцевостях, де оголошено воєнний стан. А якщо взяти до уваги, що на підставі закону Директорії від 24 січня 1919 р. останній оголошувався на всій території УНР, то не лишається сумнівів у тому, що «класичне» правосуддя відтіснялося на другий план, а то й зовсім не діяло [11, т.2, с. 105].

У системі надзвичайних воєнних судів не існувало ніякої інстанційності, їх вироки не підлягали оскарженню й виконувалися негайно. Щоправда, особи, засуджені до страти, мали право протягом 6-ти годин після проголошення вироку звернутися з проханням про помилування до Верховної влади (тобто до Директорії), а в діючій армії – до Голов-

ного отамана [15, с. 164]. У зв'язку з низькою кваліфікацією суддів, а в більшості випадків – навіть з її відсутністю наказом Головного отамана від 14 червня 1919 р. суди при військових корпусах і дивізіях були розформовані, а 5 липня така ж доля спіткала й судові установи на рівні корпусів. Усі справи почав вирішувати суд при Штабі діючої армії. У такому вигляді воєнні суди діяли до кінця 1919 р. [10, с. 4,5]

Система надзвичайного воєнного судочинства, що виникала стихійно, не володіла належною правовою базою своєї організації, мала майже необмежену юрисдикцію, ніким не контролювалася, була знаряддям репресій проти прихильників попереднього режиму, а згодом – опозиційних сил Директорії. Вона була не тільки дуже далекою від виконання завдань зміцнення законності й правопорядку, а, навпаки, збільшувала свавілля отаманів і поглиблювала анархію в державі.

Проблемам судоустрою значна увага приділялась й на території Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР). Двадцять першого листопада 1918 р. Українська Національна Рада прийняла закон «Про тимчасову організацію судів і судової влади» [16, с. 181,182]. Функцію правосуддя в ЗУНР продовжували виконувати суди

колишньої Австро-Угорської імперії, але вже під керівництвом Державного секретарства юстиції ЗУНР. Судді, які не скомпрометували себе антиукраїнською діяльністю і прийняли присягу служити ЗУНР, залишалися на своїх посадах. Одночасно перебудовувалась і судова система: на території республіки було створено 12 судових округів і 130 судових повітів. Відповідно до національного складу населення за квотою – один мандат на 40 тис. жителів – мали обиратися нові судді. У такий спосіб слід було обрати 144 судді окружних судів, з них 102 українців, 25 поляків, 17 євреїв [4; 1918. – 1 груд.].

Продовження судової реформи в ЗУНР прийняло оригінальний напрямок: розділялося кримінальне і цивільне судочинство. Одинадцятого лютого 1919 р. видано закон про утворення в повітах трибуналів першої інстанції для розгляду кримінальних справ. Юрисдикція окружних і повітових судів обмежувалася цивільними справами. Другою інстанцією в цивільних і кримінальних справах мав бути Вищий суд у Львові, третьою – Надвищий державний суд. Тимчасово (до їх утворення) їх функції виконували спеціально створені на цей час Окремий судовий сенат другої інстанції та Окремий судовий сенат третьої

інстанції.

Поруч з органами цивільної юстиції в ЗУНР створювалася й військова юстиція. За розпорядженням Державного секретаріату ЗУНР від 16 листопада 1918 р. [4; 1918. – 14 груд.] у Львові планувалось створити Найвищий військовий трибунал. Військові обласні суди мали діяти в межах Львівської, Тернопільської й Станіславської військових областей.

Складна воєнна ситуація на фронтах і наявність у тилу численних диверсантів і шпигунів вимагали створення більш мобільних органів, ніж звичайні військові суди. Розпорядженням Державного секретаріату ЗУНР від 3 грудня 1918 р. при кожній окружній команді були створені воєнно-польові суди [4; 1919. – 15 лют.], а в січні наступного року – такі ж суди груп «Північ», «Південь» і «Львів».

Після переходу Української Галицької Армії за р. Збруч було дещо змінено структуру військово-судових установ. Розпорядженням від 16 липня 1919 р. створено воєнно-польовий суд Начальної команди Галицької Армії та воєнно-польові суди I, II і III корпусів. Ці суди здійснювали судочинство щодо військовослужбовців тих частин, які підпорядковувались Начальній команді Галицької Армії.

ПРОБЛЕМИ ЗАКОННОСТІ

- Список літератури:** 1. Вестник Временного правительства. – 1917. – 5 мар. – № 1. 2. Вісник Генерального секретаріату Української Народної Республіки. – 1917. – 9 груд. 3. Вісник державних законів для всіх земель УНР. – 1919. – Вип. 3. 4. Вісник Державного секретаріату військових справ. – 1919. – 142 с. 5. *Гондельвейзер А.А.* Из киевских воспоминаний // Революция на Украине по мемуарам белых. – М.-Л., 1930. – 435 с. 6. Державний вісник. – 1918. – 13 черв. 7. Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр.: Документи і матеріали: У 3-х т. 3-х ч. – К.: Вид. ім. Олени Теліги, 2006. 8. Журнал Министерства юстиции. – 1917. – № 5,6. 9. Законодательные акты Украинской державы 1918 года. Апрель-июнь. – Одеса. – 1918. – 134 с. 10. Збірник законів, розпорядків та об'явок. – Станіслав, 1918. – 168 с. 11. Історія держави і права України: Акад. курс у 2-х т. / За ред. *В.Я. Тація, А.Й. Рогожина*. – К.: Ін Юре, 2000. – Т.2. – 580 с. 12. Історія держави і права Української РСР. 1917-1967 рр. У 2-х т. – К.: Наук. думка, 1967. – Т.2. – 678 с. 13. *Клочков В.* Прокуратура України часів УНР, Гетьманату та Директорії // Вісник прокуратури. – 2001. – № 1. 14. *Копиленко О.Л., Копиленко М.Л.* Держава і право України. 1917-1920: Підручник. – К.: Либідь, 1997. – 208 с. 15. *Кравчук М.В.* Правові основи будівництва Національних Збройних Сил України в 1914-1993 рр.: Історико-правове дослідження. – Івано-Франківськ: Плай, 1997. – 257 с. 16. *Кульчицький В.С., Настюк М.І., Тищик Б.Й.* Історія держави і права України: Підручник. – Львів: Світ, 1996. – 296 с. 17. *Мироненко О.М.* Світоч української державності. Політико-правовий аналіз діяльності Центральної Ради. – К., 1995. – 328 с. 18. *Михайленко П.П.* Нариси з історії кримінального законодавства Української РСР. – К., 1959. – 144 с. 19. Нова Рада. – 1917. – 8 лист. 20. Последние новости. – 1918. – 21 дек. 21. Республіканські вісті. – 1918. – 4 груд. 22. Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. У 2 т. – Т.1. 4 бер. – 9 груд. 1917 р. – К.: Наук. думка, 1996. 23. Українське державотворення: не витребуваний потенціал: Словник-довідник / За ред. *О.М. Мироненка*. – К.: Либідь, 1991. – 560 с. 24. Центральний державний архів вищих органів влади (ЦДАВО України). 25. 1917 год на Киевщине: Хроника событий / Ред. *В. Манилов*. – Х., 1928. – 156 с.

Надійшла до редакції 19.11.2008 р.